

Summary

Usenko I. B. The State and law of Grand Duchy of Lithuania in researches of scientists of Allukrainian Academy of sciences. — Article.

In the article activity of scientists of Allukrainian Academy of sciences is analysed on research of Statuts of Grand Duchy of Lithuania, works of which, in opinion of author, to a great extent did not lose actuality and scientific value.

Keywords: Allukrainian Academy of sciences, Grand Duchy of Lithuania, Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

УДК 340.15(474.5):340.15(438)

І. Й. Бойко

ПОЛЬСЬКЕ ПРАВО ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО СТАТУТІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (1529–1588 рр.)

У сучасних умовах перед українською юридичною наукою, зокрема історією держави та права, постало широке коло проблем, що потребують ґрунтовного наукового дослідження і вирішення, особливо з огляду на те, що багато історичних процесів, подій та фактів, їхня оцінка взагалі є на сьогодні малодослідженими. Виникає необхідність об'єктивної багатопланової розвідки різних аспектів генезису вітчизняної історії держави і права. Особливо це є важливим, на нашу думку, для правотворчого процесу відродженої України. Досвід українського правотворення дає можливість критично та кваліфіковано підійти до сучасної правової реформи й ефективно використати надбання наших попередників. З цієї позиції найсуттєвішим для вивчення, аналізу та практичного застосування набутих уроків правотворчого процесу слугує період середньовіччя, коли значна частина українських земель після занепаду Галицько-Волинської держави у 1349 р. переживала цикл політичних, економічних, правових та соціальних трансформацій, спричинених їх приєднанням до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Важливим чинником необхідності звернення саме до аналізу правового статусу українських земель у складі цих держав був інтенсивний розвиток законодавства, яке регулювало суспільні відносини.

Феодална роздробленість, монголо-татарська навала і свавілля заможного боярства послабили, а згодом призвели до повного розпаду Галицько-Волинської держави. Вона стала об'єктом зазіхань з боку кількох сусідніх держав із різним рівнем розвитку і типом державного ладу: Польщі, Литви й Угорщини.

Складовою частиною Польського королівства у 1349 р. стала Галичина, а у 1377 р. — частина Західної Волині. Якщо на перших порах Галичина зберігала адміністративно-правову автономію і в офіційних документах іменувалася як Руське королівство, то у 1434 р. вона повністю була інкорпорована до складу Польського королівства. У тому ж році усі галицькі землі польські власті об'єднали і створили одне Руське воєводство з адміністративним центром

у Львові. Воно складалося з чотирьох земель: Львівської, Галицької, Перемишлянської, Сянокської. У тому ж році привілеєм польського короля Владислава II у Галичині було скасовано «руське право», а замість нього введено польське право, затверджено такий самий державний лад, який існував у Польському королівстві. У 1430 р. польські феодали захопили Західне Поділля. Польська держава проводила на цих землях колонізаторську політику. Українське населення зазнавало порушення соціальних, національних, релігійних прав.

У середині XIV ст. інша частина українських земель (Східна Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина) були приєднані до Великого князівства Литовського. Опинившись у складі Литви, українські князівства одержали сприятливі умови для свого соціально-економічного і культурного розвитку. Справа в тому, що Литва перейняла українську культуру, державотворчі традиції Київської Русі та Галицько-Волинської держави, «руські правові норми» тощо, а тому і перетворилася поступово на Литовсько-Руську державу. Хоча необхідно мати на увазі, що литовська влада, незважаючи на її м'якість для українського народу, була все ж чужою.

В умовах складного політичного становища українських земель, що перебували у складі Польщі і Литви, на українських землях сформувалася досить строката система правових джерел. У Галичині в складі Польського королівства до 1434 р. правові відносини регулювалися джерелами права колишньої Галицько-Волинської держави, українським звичаєвим правом, скороченою редакцією Руської Правди, грамотами галицько-волинських князів, збірниками магдебурзького права.

У Литовській державі, зокрема в українських землях, деякий час джерелами права були Руська Правда і руське звичаєве право. Великі князі й урядовці покликалися на них, вирішуючи справи.

З кінця XIV ст. у Великому князівстві Литовському почала розвиватися законодавча діяльність литовських князів, які видавали так звані привілеї (лат. *privilegium* — особливий закон). Спочатку вони стосувалися окремих осіб чи питань, і у письмовій формі стверджували вже існуючі порядки чи звичаї. Потім привілеї почали видавати групам осіб чи навіть станам. Привілеї поділялися на пожалувані, пільгові й охоронні. Пожалувані діяли при виділенні землі, шляхетського титулу, посади тощо. Пільгові привілеї — це звільнення від сплати податків, підсудності тощо. Охоронні — якщо порушувалися чиїсь особисті чи майнові права. Були ще земські привілеї, де йшлося про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями або в яких визначалася організація місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави, норми цивільного, кримінального, фінансового права.

На початку XV ст. у Великому князівстві Литовському з'явилися назви нових законодавчих актів — постанова, устава, ухвали. Багато привілеїв мали загальнодержавне значення. Це, наприклад, привілеї Ягайла 1387 р., Городельський 1413 р., Казимира 1437 р., Олександра 1492 р. та два привілеї Сигізмунда — 1506 р. і 1522 р. Зокрема, привілеї 1437 р. поширили права попередніх привілеїв на всю шляхту без обмеження, звільнив маєтки від податків, заборо-

нив селянам покидати шляхетські маєтки, встановив домініальні суди над селянами. Були грамоти або привілеї містам про надання їм магдебурзького права тощо [1, 120].

Важливим джерелом права у Великому князівстві Литовському були земські привілеї — законодавчі акти для земель-намісництв, воєводств, князівств. Вони стосувалися не осіб чи навіть станів, а всієї землі, всього населення й видавалися переважно при усуванні удільних князів і для заспокоєння населення.

Першою спробою кодифікації став Судебник Великого князя Казимира 1468 р., складений урядовцями-правниками його канцелярії та затверджений на провінційному сеймі у Вільнюсі. Його джерелами були Руська Правда, привілеї, звичаєве право, новий законодавчий матеріал. Судебник налічував всього 25 статей і містив переважно норми земельного, кримінального і судового права.

Другою, ґрунтовнішою, кодифікацією був Перший Литовський статут 1529 р., створений при Сигізмунді I, детально обговорений і затверджений сеймом у Вільнюсі. Шляхта не була задоволена цим збірником, бо він не надто повно і всесторонньо закріпив її привілеї. Вже 1544 р. на сеймі постало питання про його перегляд. У 1566 р. затверджено нову редакцію, відому під назвою Другого Литовського статуту. Він більшою мірою захищав інтереси шляхти, ще більше обмежував права селян, проводячи лінію на їх повне закріпачення.

Люблінська унія викликала нові зміни і доповнення статуту. У 1588 р. затверджено Третій Литовський статут.

Всі три статuti — це збірники високорозвиненого, навіть за західноєвропейськими критеріями, права. Усі три написані русько-українською мовою. На початку XVII ст. Третій статут перекладено польською мовою.

Третій Литовський статут в Україні, зокрема на Полтавщині й Чернігівщині, діяв аж до першої чверті XIX ст. Виданням Литовських статутів закінчився процес уніфікації різних джерел права і правових систем, які діяли у Великому князівстві Литовському, зокрема в українських землях.

Джерелами права у Литовській державі були також міждержавні договори, зокрема між Литвою і Тевтонським та Лівонським орденами, з Новгородом, Псковом, Московським князівством, Польщею.

Одним з джерел Литовських статутів було польське право. Як вище згадувалося, у 1385 р. Велике князівство Литовське було об'єднане з Польським королівством так званою особистою унією (одна і та ж особа була королем польським і великим князем Литовським). З того часу польське право починає впливати на право литовсько-руське. Вплив польського права відобразився в процесуальних нормах Литовських статутів, судові норми переносяться в Велике князівство Литовське. У Литовських статутах 1566 і 1588 рр. був розділ, присвячений визначенню прав і привілеїв шляхетського стану. Джерелом цього розділу було польське право [2, 61].

У XIV–XVI ст. в українській Галичині відбулися значні зміни у правовому регулюванні суспільних відносин. Особливістю правового статусу Галичини (1349–1434) стало співіснування на її території дуалізму правових систем: колишньої Галицько-Волинської держави і Польського королівства.

Правові системи Галицько-Волинської держави та Польського королівства мали ряд відмінностей. Правова система Галицько-Волинської держави сформувалася під впливом правової системи Київської Русі, культура якої була зорієнтована на східноєвропейську цивілізацію, тобто візантійську. Це, зокрема, проявилось у єдності християнства, яке сприяло впливу багатой візантійської культури, що у X–XI ст. переживала певний ренесанс.

Щодо впливу візантійського права на Київську Русь, то його можна охарактеризувати неоднозначно. Аналіз Руської Правди як збірника норм староруського, зокрема, звичаєвого права, свідчить про незначний вплив візантійського права, оскільки консервативні звичаї не сприймали чужого права. Інша справа, що вплив візантійського права відбувався через русько-візантійські договори. Правова система Київської Русі на момент активізації її стосунків з Візантією була практично сформована на засадах традицій власного звичаєвого права. Яскравою особливістю правової системи Київської Русі були, зокрема, санкції в кримінальному праві (відсутність смертної кари, широко застосовувалися грошові покарання «віра», «дика віра», «продажа» тощо). Для порівняння візантійське кримінальне право характеризувалося суворішими покараннями, здебільшого спрямованими на тілесні покарання, смертну кару тощо [4, 156]. Саме тому на території Київської Русі була неможлива рецепція візантійського кримінального права, хоч були деякі невдалі спроби замінити традиційні місцеві «віри» на «казні» [3, 132–136]. Вряді статей Руської Правди, яка діяла у Київській Русі, Галицько-Волинській державі, а відтак у Галичині, до 1434 р. відчувався гуманний характер, що дає підставу відзначати її переваги порівняно з європейськими «варварськими правдами» того історичного періоду. Тому польська влада після приєднання у 1349 р. Галичини не запроваджувала в повному обсязі свій державно-правовий лад у Галичині до 1434 р. Правові відносини в Галичині регулювались джерелами права Галицько-Волинської держави: українське звичаєве право, Скорочена редакція Руської Правди, грамоти галицько-волинських князів, магдебурзьке право (вже діяло у м.Сянок з 1339 р.).

Проте наступ на територіальну адміністративно-правову автономію Галичини, що почався ще в роки правління Казимира III, а також розвиток правотворчої діяльності польських королів і Вального сейму Польського королівства у XV ст. і особливо у першій половині XVI ст. призвели до того, що, крім українських правових джерел, у Галичині починають застосовуватися деякі нормативні акти правової системи Польського королівства, зокрема статuti і привілеї польських королів, статuti та рішення Вального сейму, збірники канонічного права. У свою чергу це призводило до звуження правової автономії Руського королівства, зокрема чинності українських правових джерел та встановлення пріоритету польського законодавства. Польська колонізація, яка вирізнялася широкими масштабами у Галичині, переносила з собою польську правову систему, яка сформувалася під впливом західної традиції права, що зазнала безпосередньої рецепції римського права. Правова система Польського королівства накладалася на правову систему колишньої Галицько-Волинської держави, яка діяла у Галичині до 1434 р., а більшість норм звичаєвого

права продовжували застосовуватися у селах українського права до кінця XVIII ст. Авторитет українського звичаєвого права, зокрема, у Галичині до її приєднання у 1349 р. до Польського королівства і до поширення польського права у 1434 р. був обумовлений архаїчним, консервативним характером, що сприяло захисту староруських традицій правового ладу у Галичині від не виправданих змін або накладених чужих правових норм Польського королівства. Українське звичаєве право у Галичині не сприяло радикальним змінам, які ініціювалися польськими королями до 1434 р.

Одним з перших нормативно-правових актів Польського королівства, який діяв у Галичині, був Вислицький статут 1347 р. Він мав загальнодержавне значення, тому й поширював свою чинність на Галичину. Вислицький статут був виданий королем Казимиром III і оголошений у неділю 11 березня 1347 р. на генеральному з'їзді (*generale et grande conventum*) представників шляхти Малої та Великої Польщі (прелатів і баронів). Це був перший правовий акт Польського королівства, який було покладено в основу всіх наступних правових актів королівської влади. Структурно він складався з двох частин.

У першій половині XIV ст. польські королі намагалися уніфікувати польське законодавство шляхом кодифікації, в основу якої було покладено об'єднання Вислицького і Пйотрківського статутів. Кодифікаційний процес закінчився створенням нового нормативно-правового акта «Повного зводу статутів Казимира III» у 1420–1423 рр. Однак в історико-правовій літературі він згадується частіше як Вартський статут 1423 р. Цей загальний збір польських законів було укладено на основі Вислицького і Пйотрківського статутів 1347 р. Його аналіз свідчить, що норми Вислицького статуту увійшли у цей статут повністю, а норми Пйотрківського лише частково. Із Пйотрківського статуту були перенесені лише ті норми, які не суперечили Вислицькому статуту. Вартський статут 1423 р. складався з 30 артикулів. Він був актом загальнообов'язкової дії на території Польського королівства і характеризувався чіткістю і досконалістю правових норм [5, 186].

Головна увага у Вартському статуті 1423 р. була приділена регулюванню сімейних, спадкових та опікунських відносин. В окремих статтях визначалася компетенція сільських старост. Дата прийняття Вартського статуту була доволі дискусійним питанням у польській історико-правовій науці. Довгий час вважалося, що Вартський статут був прийнятий у 1423 р., доки цю думку не опротестував польський дослідник А. Клодзинський. Він презюмував, що датою прийняття цього нормативно-правового акта був 1434 р. Згодом цим питанням зацікавився інший польський дослідник С. Роман, який, провівши ґрунтовні дослідження, обґрунтував, що Вартський статут був прийнятий у 1423 р. Аналізуючи оригінальні тексти цього статуту, порівнюючи їх з лонкошинськими та мазовецькими документальними джерелами, польський історик права Ф. Собольський дійшов висновку, що правильною була думка С. Романа, ніж А. Клодзинського, а Вартський статут було прийнято у 1423 р. [6, 307]. Статут Казимира III та Вартський статут, що уточнював їх, стали основними писаними джерелами польського права, які діяли в Руському воєводстві до 1569 р.

Внаслідок подальших кодифікаційних робіт у 1532 р. був опублікований проект законів із основних галузей польського права, названий «Коректура права» (*Correctura iurium*). Він складався з 929 артикулів, налічував п'ять книг (перша стосувалася чинних джерел права, устрою держави і судів; друга — процесуальне право; третя — сімейне і спадкове право; четверта — зобов'язальне і кримінальне право; п'ята — процесуальні норми).

Творці проекту «Коректури права» при його створенні опиралися на статут Ласького 1506 р. та Зібрання Сигізмунда I 1524 р. Їх метою було редагування чинного права шляхом усунення повторів і суперечностей правових норм, ліквідація партикуляризмів, а також уніфікація своєї правової системи. Безсумнівно, ці наміри були дуже прогресивними.

Таким чином, головною проблемою польського законодавства, що діяло на території Галичини з 1434 р. до 1569 р., було те, що чіткої кодифікації права не було здійснено. Система права Польського королівства не мала достатньої єдності. Спроби кодифікації чинного законодавства відбувалися неодноразово: у 1505 р. ухвалено збірник польських законів; 1532 р. підготовлено новий збірник, який видано у 1533 р. Певний кодифікаційний характер мав «Повний звід статутів Казимира Великого». Причиною недосконалості правової системи Польського королівства стало те, що найвпливовішим світським і духовним магнатам, а також шляхті це було невигідно, адже кодифікація польського права могла б обмежити їх широкі права заради захисту прав інших суспільних груп.

Загалом польське право доби середньовіччя мало подібні ознаки із правом інших держав Європи цього історичного періоду. Найсуттєвішою вирізняючою рисою був значний обсяг прав польської шляхти, що свідчило про існування соціальної нерівності у Польському королівстві.

Порівнюючи право Польського королівства та Великого князівства Литовського за хронологічний період 1349–1529 рр., необхідно зазначити, що польське право перебувало в цей час на значно вищому рівні розвитку, ніж литовське. У Польському королівстві діяли Вислицький, Пйотрківський, Вартський статuti та інші нормативно-правові акти, які були як для того часу прикладом високого рівня законодавчої техніки. Натомість національне законодавство Литви відставало від європейських тенденцій правотворення, про що свідчать тексти актів литовських князів. Великому князівству Литовському довелося використовувати «Руську Правду» як основне джерело права, що було б неприпустимим для Польського королівства.

Щодо порівняльного аналізу правових систем Польського королівства та Великого князівства Литовського випливає висновок, що ці дві держави спочатку розвивалися подібним шляхом. Як і Литва, так і Польща не могла відразу поширювати дію своїх законодавчих актів на українські землі, оскільки цьому перешкоджало консервативне українське звичаєве право, яке не сприймало чужих впливів. Проте у 1434 р. Польське королівство на основі Єдленського привілею 1430 р. скасувало у Галичині чинність правової системи Галицько-Волинської держави, запровадивши там своє право. На відміну цього

діяла влада Великого князівства Литовського, яка не лише не скасувала дію українського права, а й запровадила «Руську Правду» як базове джерело права у своїй державі. Правова політика Литви щодо української території будувалася на принципі: «старого не ламаємо, а нового не вводимо». Більше того, після інкорпорації Литвою українських земель та повної рецепції «Руської Правди» офіційною державною мовою стала руська (давньоукраїнська) мова.

Характеризуючи правові системи Польського королівства та Великого князівства Литовського за хронологічний період 1529–1569 рр., необхідно зазначити, що литовське право не лише наздогнало польське за рівнем розвитку юридичної техніки, але й випередило його. Як зазначалося раніше, у Польському королівстві так і не було здійснено кодифікації законодавства, а в Литві вона була здійснена. Правова система Великого князівства Литовського базувалася на «Руській Правді», але в 1529 р. був прийнятий Перший Литовський статут, який був першим в тогочасній Європі систематизованим зводом законів різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правове становище класів, станів і соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження органів державного управління й суду. Перший Литовський статут був міцною основою для розвитку законодавства та головним джерелом при підготовці Литовського статуту 1566 р.

Характеристика наведених основних історичних аспектів розвитку правових джерел у Галичині в складі Польського королівства, а також окремих положень чинного права на українських землях Великого королівства Литовського дає підставу зробити висновок, що правова система на українських землях формувалася відповідно до романо-германського типу правової системи. Це стосується, зокрема, основного джерела права — нормативно-правового акта (князівські грамоти, привілеї польських королів, статuti Вального сейму тощо), кодифікації як способу систематизації таких актів, їхньої ієрархічності тощо.

Література

1. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Підруч. для студ. вищ. павч. закл. — К.: Ін Юре, 2007.
2. Малиновський І. Лекції по історії руського права. Вип. I. Введеніє. Література. Источники. Історія государственного права. — Варшава, 1914.
3. Повість минулих літ. Літопис за Іпатіївським списком / Пер. В. В. Яременка. — К.: Рад. писм., 1990.
4. Hube R. Ustawodawstwo Karimierza Wielkiego. — Warszawa, 1881.
5. Kutrzeba S. Przywilej jednenski z 1430 a nadanie prawa oilekiego Rusi. — Krakow, 1911.

Анотація

Бойко І. Й. Польське право як важливе джерело Статутів Великого князівства Литовського (1529–1588 рр.). — Стаття.

У статті досліджуються джерела Статутів Великого князівства Литовського. Головна увага приділяється такому джерелу, як польське право. Розглядаються шляхи впливу польського права на литовсько-руське законодавство. Робиться висновок, що правова система на українських землях формувалася відповідно до романо-германського типу правової системи.

Ключові слова: правова система, польське право, джерело права, Велике князівство Литовське, Статuti Великого князівства Литовського.

Summary

Boyko I. Y. The Polish law as a important source of Statuts of Grand Duchy of Lithuania (1529–1588). — Article.

In the article the sources of Regulations of Large principality are probed Lithuanian. Main attention is spared such source as the Polish law. The ways of influence of the Polish law are examined on a lithuanian-russian law legislation. Drawn a conclusion, that the legal system on Ukrainian earths was formed in accordance with the романо-германського type of the legal system.

Keywords: legal system, Polish law, source of law, Grand Duchy of Lithuania, Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

УДК 340.15(474.5)“1588”:340.15(477.82)

Н. І. Долматова

ВОЛИНСЬКИЙ СТАТУТ ЯК ДЖЕРЕЛО СТАТУТУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1588 РОКУ

Статутам Великого князівства Литовського присвячено багато вітчизняних і закордонних досліджень. Слід вказати на праці І. Даниловича, А. Коровицького, М. Любавського, М. Владимирського-Буданова, Г. Демченко, І. Лаппо, Ф. Леонтовича, М. Ясинського, С. Лазутки, Ю. Бардаха, П. Музиченка, Н. Яковенко, І. Бойка.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в XVI ст., викликали необхідність внесення змін до законодавства. До таких змін в першу чергу слід віднести зростання та укріплення феодальної власності, посилення феодального гніту селян та їх обезземелювання, що проводилося у зв'язку із збільшенням панської запашки та створенням фільварків. Із плином значного часу продовжували діяти старі норми права, що викликало критику різних кіл шляхти.

У 1528 р. був проведений «попис земський» (перепис шляхти), затверджений сеймом. Посилання на цей попис стало доказом шляхетства. Водночас терміни «боярин» і «земянин» замінили на єдиний — «шляхтич».

Отже, оформлення шляхти як привілейованого стану та його остаточне відокремлення від «поспільства» (селянства) на середину XVI ст. були в основному завершені.

Одночасно з консолідацією шляхетства як стану відбувалося законодавче закріплення його прав і вольностей. Статут 1529 р. підтвердив усі права, надані шляхті попередніми привілеями, та доповнив їх деякими новими, котрим шляхта фактично вже користувалася.

Для розроблення проекту II Статуту у 1554 р. було створено комісію з 10 осіб (п'ятеро католиків і п'ятеро православних), до складу якої увійшли «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктор прав чужоземних», які Статут склали і написали. Його було затверджено сеймом у 1554 р., але він набув чинності тільки у 1556 р. За рівнем кодифікаційної техніки Статут 1556 р. перевищував Старий статут. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни.